

правового познання при исследованні права личности на правовую помощь. Обосновано, что исследование права личности на правовую помощь необходимо осуществлять, используя весь арсенал методологических подходов, поскольку ни один отдельный метод не способен целиком охватить предмет познания.

Ключевые слова: право на правовую помощь, методология теории государства и права, методологический подход, метод, методологический плюрализм.

Summary

Gonchar D. Theoretical and methodological foundations of the right to a legal assistance.

Methodological approaches and methods of general scientific, special and philosophical levels of the research of the right on the legal assistance of the individual are considered. Using of methods of legal knowledge in the study of the right to legal assistance is analyzed. It is proved that the study of the right to legal assistance should be carried out using the full arsenal of methodological approaches, because no single method is not able to comprehend the object of knowledge fully.

Key words: a right to legal assistance, methodological approach, method, methodological pluralism.

УДК 340.15.047:349.4(477.83/.86)“17/19”

Н. С. МЕЛЬНИЧУК

*Наталія Семенівна Мельничук, аспірантка
Львівського національного університету імені
Івана Франка*

ПЕРЕДУМОВИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕФОРМ В АВСТРІЙСЬКІЙ МОНАРХІЇ ЗА МАРІЇ ТЕРЕЗІЇ ТА ЙОСИФА II ТА ЇХ ПОШИРЕННЯ У ГАЛИЧИНІ

У сучасних умовах удосконалення чинного земельного законодавства України важливе значення має вивчення як міжнародного, так і національного правового досвіду. Реформування земельного законодавства передбачає врахування розвитку різних форм власності на землю, створення умов для рівноправного розвитку сільськогосподарських підприємств, розширення кола суб'єктів земельних відносин та ін.

Особливу увагу необхідно зосередити на якісному правовому регулюванні земельних відносин, які мають свою специфіку. Відповідно до ст. 14 Конституції України, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Характер і особливість земельних відносин опосередковується змістом об'єкта – землі, котра виконує важливі функції. Багатоаспектне значення землі, її важлива роль для життя людини та існування суспільства зумовлюють той факт, що земля є предметом правового регулювання, яке повинно створити гарантії надання селянам можливостей стати реальними власниками землі, сприяти перетворенню сільського господарства на стабільну високорозвинену галузь тощо.

Питання передумов земельних реформ в Австрійській монархії за Марії Терезії та Йосифа II та їх поширення у Галичині є малодослідженим в історико-правовій літературі. Окремі аспекти цього питання досліджували українські історики, зокрема, М. Герасименко, М. Грушевський, Ю. Овсінський, А. Яремчук, І. Витанович та ін., українські правники, зокрема, І. Бойко, І. Настасяк, Б. Тищик, Р. Шандра та ін., польські дослідники, зокрема, Ф. Буяк, Р. Зибук, В. Калінка, К. Малешинський, Я. Рутковський та ін. Проте правові аспекти цього питання залишаються малодослідженими.

Метою цієї статті є з'ясування передумов земельних реформ в Австрійській монархії за Марії Терезії та Йосифа II та їх поширення у Галичині.

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р., здійсненого Австрією, Пруссією і Росією, до складу монархії Габсбургів включено етнічні польські й українські землі, які утворили окремий коронний край – Королівство Галичини і Володимерії (*Königreich Galizien und Lodomerien*). У тогочасній урядовій австрійській термінології приєднання цих земель отримало назву «ревіндикації», або «прийняття»¹. 11 вересня 1772 р. імператриця Марія Терезія підписала декрет, за яким землі давнього Галицького князівства проголошувалися невід'ємною частиною Австрії – як поверненої землі з відновленими правами. Новостворене Королівство Галичини і Володимерії було найбільшим у межах імперії Габсбургів: загальна площа приєднаних земель складала 83 тис. кв. км. з населенням бл. 2,5 млн. осіб². Проте її розміри і кількість населення різко контрастували з маргінальною політичною та економічною роллю, яку Галичина відігравала у складі Австрійської держави. Галичина володіла значними природними ресурсами (корисні копалини, ліси, землі, сплавні річки), однак залишалася упослідженим регіоном із слаборозвинутою економікою. Близько 72 % населення краю було зайнято в сільському господарстві, що давало підстави розглядати Галичину як постачальника хліба для всієї Австрійської імперії³.

Галичина в момент інкорпорації до складу Австрії перебувала у стані економічного занепаду. Значною мірою, місцева земельна шляхта не проявляла господарських ініціатив. Чого варте хоча б розпорядження губернатора А. Пергена обов'язково засівати всі придатні землі, а в разі пустування ріллі передбачалося

покарання⁴. Одна з причин такої безвідповідальності може полягати в тому, що в поміщицьких і королівських маєтках домінував орендар-державець. До того ж, на економічному стані Галичини позначалися загальні суперечності у розвитку Речі Посполитої, занепад міжнародної торгівлі через Гданськ, а також той факт, що це були прикордонні області щодо турецьких володінь на півдні, внаслідок чого через її території неодноразово проходили війська – як свої, так і чужі, які грабували населення. Крім усього цього, Галичина була ареною міжусобної боротьби шляхетських конфедерацій⁵.

Австрійська влада відразу після приєднання Галичини почала ретельно вивчати нове надбання з допомогою географів, економістів, істориків, геологів, топографів і т.п. У 1773 р. завершено першу детальну воєнну конскрипцію краю, яка охопила всі галузі виробництва. Потрібно відзначити, що до того часу ніхто таких детальних переписів не здійснював. Влітку 1773 р. співправитель Марії Терезії – її син Йосиф II побував вдруге у Галичині, де звернув увагу на стан краю, відзначивши його природні багатства, відсутність промисловості, відсталість сільського господарства, свавілля шляхти⁶. У листі до матері він писав: «Селянин – це нещасне створіння, яке фізично існує, нічого, крім образу людини не має. Дрібна шляхта так само бідна, але вона плакає надії на справедливість, яка захистить її від магнатів, що її гнобили. Магнати в усякому разі незадоволені, але тепер не видають цього»⁷.

З метою використання економічних можливостей Галичини, на переконання віденських чиновників, необхідно було провести чіткий адміністративний поділ, укомплектувати окружні органи відповідальними людьми, покращити стан доріг, захистити селян від сваволі шляхти, і, звісно, провести повну інвентаризацію земельного господарства краю. Відтак, Королівство Галичини і Володимирії поділено на шість циркулів і 59 дистриктів (у наступні роки відбувалися суттєві зміни). Циркули очолювали старости (*Kreishauptmann (capitaneus)*), до компетенції яких входили адміністративні функції, нагляд за торгівлею і промисловістю. Адміністративний штат циркулу становив 10–12 осіб і до нього входили: староста, три-чотири комісари, секретар, два канцеляристи, один або більше практикантів і два кур'єри. Старост і комісарів призначав безпосередньо імператор, усіх інших – староста⁸.

Одним із нагальних завдань австрійської влади було впорядкування аграрних відносин, що вимагало здійснення невідкладних радикальних заходів. 16 жовтня 1772 р. було видано розпорядження про створення інвентарів усіх королівщин⁹, утім ця спроба видалася не зовсім вдалою. Після отримання неправдивих статистичних даних від місцевих шляхтичів, губернатор Галичини А. Перген у грудні 1772 р. удруге зажадав від землевласників повних звітів про землю, панщину й інші повинності¹⁰. Ці звіти отримали назву фасій (з лат. *fassus sum*) – зізнання самих платників податків про суму доходів. Додатково губернаторство вимагало подання від поміщиків звітів про запаси зерна (причому подібні розпорядження видавалися неодноразово, що, ймовірно, було зумовлено приховуванням реальних показників)¹¹. Цей досвід був випробуваний в інших провінціях Австрії і Відень розраховував втілити це нововведення і на новоприєднаних землях Галичини. Реформи в земельній сфері в Австрійській імперії розпочалися ще з імператорських рескриптів 1750 і 1751 рр., які визначали статус панської і селянської земель. А 1766 р. в Угорщині було ухвалено урбаріальний статут, що визначав обов'язки і права панів та селян¹².

У липні 1773 р. А. Перген подав Марії Терезії докладний звіт про становище в краї, звертаючи увагу насамперед на розвиток поміщицького шляхетського землеволодіння. Селяни, фактично, не володіли землею, а «сиділи» на ній. Вони мали не землю в користуванні, а посілість (*possesio*). Як писав галицький губернатор А. Перген, «пан садив селян на землю, давав їм худобу, реманент, ліс на хату; в разі потреби навіть сам будував хату, пересаджував його з одної землі на іншу, або забирав у свій фільварок згідно своєї необмеженої волі»¹³. Та загалом губернаторський меморандум А. Пергена справив позитивне враження у столиці, переконавши уряд у багатствах краю¹⁴. Значно гіршою була ситуація з культурою землеробства. Як зауважив професор Францішек Буяк, мешканці Галичини надто мало розумілися на сільському господарстві, не кажучи вже про право, яким регулювалися земельні відносини¹⁵.

Імператорський патент 1775 р. обмежив панщину у неділю і свята, передбачив надання утримання підданим з боку двору під час «дальших подорожей» із врахуванням цих днів переїзду до загальних панщинних днів. Та й загалом, роботи понад норми усталені «в старих автентичних інвентарях» були заборонені. Проте виконання останнього припису ускладнювалося через те, що сільські інвентарі були приватними актами і лише окремі з них вписаними до книг гродських і земських, тоді як більшість не були публічними зобов'язуючими документами. Інвентарі вписувалися до гродських і земських книг у випадках секвестру й успадкування, рідше вони встановлювалися при судових розглядах. Коли через інвентарі визначити межу панщинних зобов'язань було складно, чиновники мали послуговуватися податковими фасіями¹⁶. До слова, останній варіант був для селян навіть кращим за попередні, позаяк подані поміщиками цифри традиційно занижувалися¹⁷.

У 1775 р. гофрат комерційної комісії у Відні Франц Антон фон Рааб запропонував радикальну реформу аграрних відносин у державі. Її суть полягала у тому, щоби: 1) усю поміщицьку, державну і церковну землю поділити між селянами; 2) безоплатно скасувати кріпосну залежність селян і перетворити їх у спадкових орендарів; 3) розпродати все майно землеробам; 4) перевести селян на помірний чинш; 5) за поміщиками залишити тільки право верховної власності¹⁸.

Імператриця Марія Терезія прихильно поставилася до проекту Рааба і доручила йому апробувати ці нововведення у державних маєтках Богемії. Попри значні переваги перед кріпосницькою системою земельних відносин, система Рааба набула певного поширення тільки в камеральних господарствах. У Галичині

система Рааба не знайшла прихильників, оскільки вона передбачала обмеження чиншу розмірами чистого доходу, а це означало скорочення фактичних доходів землевласників у декілька разів. Віденський уряд, за таких обставин, не ризикував виступати проти інтересів місцевої шляхти, яка могла втрати лояльність до імператорського двору. Та й взагалі з податками в імперії Габсбургів склалася парадоксальна ситуація. Відень прагнув запобігти зростанню поміщицьких землеволодінь, оскільки ті сплачували незначні для скарбниці податки¹⁹.

Патентом від 1775 р. віденський уряд заборонив поміщикам вимагати від селян більше, як це записано в інвентарях, обмежено застосування тілесних покарань²⁰. Марія Терезія не заперечувала проти тілесних покарань при потребі, але допускала їх лише в присутності представника окружної влади. Проте її наступник був категорично проти тілесного покарання. Уже на початку ХІХ ст. уряд дозволив застосування поміщикам застосовувати тілесні покарання лише за наявності попереднього медичного огляду винних селян. Та навіть за тих обставин пани часто вдавалися до «букового закону», а у випадку доведення незаконності побоїв пан міг відкупитися грошовим штрафом²¹. Водночас австрійська влада заборонила штрафи, майнові екзекуції, матеріальні стягнення, оскільки такі заходи неодмінно вели до розорення селянина як платника податків.

У 1779 р. видано імператорський патент, який вимагав поводитися з селянами «по-людськи». Два роки по тому – 1 вересня 1781 р. видано т.зв. «штрафпатент» про покарання підданих у домініях, що визначав обов'язки підданства. Підданий, який виявляв непокору, підлягав покаранню, визначення якої залежало від поміщика (за винятком випадків, коли воно призначалося окружним управлінням). Непослух і підбурювання проти поміщика тягли за собою арешт і засудження. Слухання такої справи відбувалося у присутності старости та двох поважних сусідів. Підданих могли чекати покарання на кшталт арешту з утриманням на хлібі та воді (до восьми днів) та штрафні роботи²².

З метою впорядкувати земельні відносини у Галичині, визначити чіткі розміри оподаткування й обмежити залежність селян від приватних власників, Відень вдався до нових реформ. Якщо, за визначенням українського дослідника Іллі Витановича, «патенти Марії Терезії були ще обережні, не раз дуже загальні й неясні та не зрушували підданських прав у самих основах»²³, то Йосиф II вніс у земельні відносини суттєві зміни, наповнивши їх елементами освіченого абсолютизму і доктрини фізіократів.

Йосиф II перебував під впливом нових європейських політичних та соціально-економічних ідей. Він прагнув позбутися впливу станів шляхти й духовенства на державні справи, бо їхні позиції ослаблювали монаршу владу і саму державу. Загалом, він прагнув зробити монархію Габсбургів централізованою егалітарною державою. Відзначимо, що Йосиф II був прихильником теорії фізіократів і німецької камералістики, згідно з якою зростання населення є передумовою справжнього багатства держави*. Відтак піднесення могутності імперії Габсбургів шляхом сприяння продуктивності землеробства і росту населення становили головний мотив його діяльності. Освічений абсолютизм обстоював думку, що для держави і для всього суспільства буде краще, коли кожен громадянин матиме особисту й господарську свободу. Джерелом земельної власності визнавалося право природи, обґрунтоване у філософії раціоналізму ХVІІІ ст. (починаючи від Дж. Локка і Ж. Ж. Руссо)²⁴.

Патентами 1781–1782 рр. Йосиф II проголосив звільнення селян від особистої залежності поміщиків і чітко визначив розмір панщини (до 30-ти днів на рік). Землевласникові заборонялося вимагати від селянина більше трьох днів панщини на тиждень, або 156 днів на рік. Суворо обмежувалися додаткові повинності на користь землевласника. Закон надавав селянинові право обробляти свій наділ, збувати плоди свого виробництва, а також такі особисті свободи, як право одружуватися без дозволу пана, переходити на інші наділи, звертатися зі скаргою на свого пана до суду. Тоді ж встановлено робочий день – улітку 12 год., взимку – 8²⁵.

У 1781 р. видано декрет про врегулювання суперечок між панами і підданими та розгляд скарг підданих. За законом першою інстанцією для розгляду скарг підданих визнавалася домінія. Невдоволений розглядом скарги, селянин отримував право звертатися до окружної влади, до губернаторства і навіть у придворну канцелярію²⁶. Врешті-решт, Йосиф II наважився на скасування кріпосного права, як це вже зробила частина німецьких князів. Відбувся світоглядний і правовий злам у ставленні до селянства, поширений невдовзі іншими європейськими державами Великою французькою революцією²⁷.

5 квітня 1782 р. імператор Йосиф II видав патент, яким скасовував особисту кріпосну залежність селян (*Leibeigenschaft*) у Галичині і надавав їм елементарні громадянські права²⁸. На взірць чеських і австрійських земель встановлювалося помірне підданство. Селянин за цим патентом отримав право одружуватися без дозволу пана, залишити пана і оселитись деінде або знайти службу, якщо пан давав йому дозвіл на вибуття з підданства. Навчатися ремесла можна було також без окремої грамоти на звільнення²⁹. Як влучно зазначав М. Герасименко, в юридичних тонкощах закону селянин не міг зорієнтуватись, проте одне розумів добре, що він тепер не панський, а цісарський підданий, а його особисті повинності випливають з користування надільною землею³⁰.

За Йосифа II відбулися зміни, що суттєво обмежували права шляхти: заборонено збільшення поміщицьких землеволодінь за рахунок «прирізки» селянських земель, суд над селянами мав здійснювати не пан, а спеціально призначений державний чиновник³¹. Таким чином, реформаторська політика імператора у Галичині в основному зосередилась на послабленні позицій польської шляхти як джерела державних смут і винуватця занепаду сільського господарства³².

* В. Стись твердив, що зменшення людності призводить до зменшення кількості селянських господарств, але збільшення їхньої площі (Styś W. Wpływ przemysłowienia na ustrój rolny / Wincenty Styś. – Lwów : Nakł. T-wa naukowego, 1936. – S. 215.).

Своїм патентом від 10 вересня 1782 р. Йосиф II передав всі громадські ліси під нагляд і управління поміщиків, у результаті чого селяни могли брати дерево з лісу тільки за відповідним їхнім дозволом. Відтак громадські ліси стали поміщицькими, а селяни зберігали, і то в кращому випадку, лише сервітути в них. 12 січня 1784 р. підданим надано право брати з лісу дерево на свої потреби³³. Та з часом домінії використали поліцейний нагляд за лісами таким чином, що потрохи стали прилучати лісові масиви до своїх володінь. Доказування селян свого права на ліси або не бралися до уваги, або просто в судовому порядку відкидалися³⁴.

У 1783 р. було ліквідовано обов'язкове сторожування селян у панському маєтку. З наступного року всі помічні роботи – «дармохи» зараховувалися до тижневих днів панщини. Зокрема, як панщину стали трактувати шарварки (*dies auxiliares*)³⁵. 25 листопада 1784 р. було видано патент про форшпани (*Vorspann*) – тяглово повинність з підводою, скасований за Франца I (10 вересня 1817 р.)³⁶. За Йосифа II також почали створюватися громадські шпихлірі на випадок неврожаю на селі. Фонди у них формувалися з покарань, накладених на панів за кривдження підданих. Проте 1821 р. цісарською постановою ці шпихлірі були ліквідовані, нагороджене у них зерно передано для війська, а грошовий фонд з часом передано дідичам задля заснування банку, який мав видавати кредити на ведення сільського господарства³⁷.

На підставі патенту австрійського імператора від 23 лютого 1784 р. протягом 1785–1788 рр. складався перший загальний земельний перепис – поземельний кадастр, відомий як Йосифінська метрика (за іменем імператора Йосифа II)³⁸. Згідно земського кодексу всі землі поділялися на панські і селянські. Запровадження земельного кадастру було зумовлене потребою в отриманні відомостей про землю як джерело багатства й оподаткування. Термін «кадастр» походить від латинських слів «*caput*» – «податковий предмет, голова» та «*capetastrum*» – «опис податкових предметів». Спочатку під кадастром розуміли книгу, яка містила відомості про предмет оподаткування, згодом – точний облік земель і їхня оцінка як об'єкт господарювання й оподаткування.

Цінність австрійського кадастру полягала у детальному переписі й оцінці земель; не вимірювалися тільки скелі, неприступні гори, громадські й польові дороги. У результаті обміру складався протокол земельних вимірів, де зазначалися земельні ділянки із зазначенням номеру ділянки, розміру у сажнях, площі і дохідності від чотирьох основних культур³⁹. Порівняно із статистичними джерелами у Галичині періоду Речі Посполитої (1569–1772 рр.) – люстраціями, інвентарями, поборовими реєстрами, в яких основну увагу присвячували не стільки самому господарству, скільки його прибутковості, метрики (крім докладних даних про земельні ресурси маєтків і окремих громад) детально аналізують стан і використання усіх сільськогосподарських угідь. Патентом від 12 квітня 1785 р. передбачалися загальний опис земель і класифікація майна (*Grund und Realitäten*). Люстрації, натомість, охоплювали переважно королівщини, а на цілі клочі склалися лише спорадично⁴⁰.

На основі патенту від 12 квітня 1785 р. було видано інструкції для місцевих адміністрацій, мандаторів або їхніх заступників про правила обміру ґрунтів. Обміру й оподаткуванню підлягали такі види сільськогосподарських угідь: 1) орні землі (*Acker, Role*); 2) перелоги і пари (*Trischaecker und Rattaecker*); 3) стави (*Teuche*); 4) луки (*Wiesen*); 5) городи (*Garten*); 6) пасовиська та альпійські луки (*Hutweiden und Alpen*); 7) чагарники (*Gestrippe, chrusty, krzaki*); 8) винниці (*Wiengarten*); 9) ліси (*Waldungen*)⁴¹.

10 лютого 1789 р. видано «Урбаріальний патент» Йосифа II, яким встановлено, що з кінця року всі селянські повинності належить встановлювати пропорційно до кількості земель, що перебуває в користуванні. Розміри всіх державних, панщинних, чиншових та інших повинностей не можуть перевершувати 30 % загального доходу від селянської землі. Державний податок не повинен був перевершувати 12,2 % загальної суми селянських доходів, а урбаріальні повинності – 17,8 % (для Галичини зменшена норма державного податку 8,3 %). Селянину таким чином на власні потреби залишалося 70 % доходів. Для халупників і коморників старі повинності, які вони могли сплачувати грішми, залишались без змін. Патентом встановлено норми дохідності окремих категорій ґрунтів, що бралися до уваги при обчисленні селянських повинностей. Встановлювався однаковий для всіх категорій власності поземельний податок. Відмінностей між домініальними і рустикальними при оподаткуванні не робилося. За взаємною згодою сторони могли замінювати грошові оплати натуральними зобов'язаннями або відробітками⁴².

10 лютого 1789 р. Йосиф II видав закон, яким зовсім скасовував панщину, але за чотири місяці він помер і його починання не були втілені у життя. Його наступник Леопольд II скасував закон про відміну панщини, хоч і підтвердив всі інші нововведення⁴³. Шляхта бажала скасування усіх реформ попереднього імператора, але Леопольд II, щоби заспокоїти шляху 19 квітня 1790 р. скасував лише регуляційний патент свого попередника. Влада повернулася до старої системи – фасій складених самими землевласниками. Австрійська монархія, яка брала участь у наполеонівських війнах, вимушено пішла на деякі поступки шляхті⁴⁴.

Після скасування кріпосної залежності селян у Галичині та кадастрової реформи було ухвалено низку інших розпоряджень і законів, що впорядковували ситуацію в сфері аграрних відносин. Зокрема, нововведення стосувалися відповідальності панів за обмеження та порушення прав селян, додаткових повинностей, врегулювання панщини у непогодні дні⁴⁵. Патент від 15 березня 1784 р. скасовував патримоніальне судівництво панів щодо селян і впроваджував посади екзаменованих суддів – юстиціаріїв, які відтепер мали займатися судовими справами селян (щоправда, поміщики оплачували їхню діяльність і ті виступали фактичною їхніми уповноваженими)⁴⁶. У невеликих помістях юстиціарієм і мандатором зазвичай була одна і та ж особа. Поміщикам заборонялося впливати на судові рішення, але вони могли контролювати перебіг слухань, а в разі потреби звертатися до вищого шляхетського суду⁴⁷.

Імператорський патент 1786 р., який до 1848 р. був головною правовою підставою господарських відносин селян до двору, кодифікував і доповнив попередні постанови стосовно повинностей. Було ліквідовано низку данин: коморне, куничне, десятину від овочів і тютюну, данину для урядників. Найважливіша постанова стосувалася тижневих днів панщини, яку обмежено трьома днями тяглої панщини для кметів і 12 днів піших у рік для халупників і комірників. Встановлено тривалість робочого дня у 12 годин літом і 8 годин узимку⁴⁸.

Імператорським патентом 26 квітня 1787 р. визначено правову межу між землями – панською (домінікальною, табулярною) і селянською (рустикальною), утворюючи тим непорушний рустикальний земельний фонд, з якого в майбутньому не можна було передавати землю до фільваркових ґрунтів. Селяни вважали рустикальні землі своїми – колись відібраними у них панами і поверненими їм цісарем. Усі землі, що станом на 1 листопада 1786 р. перебували в користуванні селян, оголошувались навечно рустикальними. Додатковими розпорядженнями власникам заборонялося використовувати рустикальні землі для своїх потреб і замінити їх на інші землі. Селяни отримали право успадкування ґрунтів. Після смерті господаря пан мав передати земельну ділянку одному із синів покійного. Однак селянин не міг оброблювану ним землю продати, заставити чи дарувати. Та попри все, цим документом були закладені основи сталого селянського землекористування⁴⁹.

Галицька шляхта не надто прихильно поставилася до цієї реформи Йосифа II (як зрештою і до інших), вважаючи, що вона порушує їхні священні права власності. Проте рустикальна земля, площа якої була зафіксована законом, не стала незалежним від панів володінням селян. Ці землі й надалі залишалися частиною панського маєтку. Право повної власності на маєток, у склад якого входила рустикальна земля як складова його частина (так це тлумачили і віденські юристи), австрійськими законами не порушувалось. Власник мав право продавати, заставляти і обтяжувати боргами увесь маєток, включаючи повинності, прикріплені до селянських земель. Єдине обмеження прав земельних власників полягало в тому, що на них покладалася обов'язок оберігати в непорушності матеріальні умови існування селянства⁵⁰.

Скасування особистої залежності селян можна трактувати як початок «нової ери» аграрних правовідносин на селі, а відносини між паном і селянином як добровільні приватно-правові зв'язки, з яких виникли підданські зв'язки – *Untertansverband (nexus subditelae)*⁵¹. Ліквідуючи кріпосну залежність, закон залишив недоторканим прикріплення селян до землі. За визначенням закону, селянин переставав бути підданим пана, але залишався підданим маєтку (*Gutsuntertan*). Такий стан справ зберігався аж до революції 1848–1849 рр. Австрійський правознавець Моріц Дрдацький відзначав, що суть відносин між земельними власниками і підданими не так змінилась, скільки була модифікована⁵². Втім, галицькі селяни стали «принаймні предметом права, а не, як колись (а старого польського режиму), поза будь-яким правом». Напередодні Першої світової війни Іван Франко твердив, що «наш народ досі не забув про нього (Йосифа II) і оповідає про його розумне та чоловічолоубне поступування з підданими»⁵³. Відтак, реформи Марії Терезії та Йосифа II заклали підґрунтя династичної лояльності галицького українства до імператора, яка зберігалася аж до кінця монархії у 1918 р.

Марія Терезія та Йосиф II будували свою економічну політику виходячи з ідеї французьких фізіократів про продуктивність праці та юристів про природні права людини. У 1785 – 1788 рр. в усій Австрії було проведено перший кадастр земель з метою вдосконалення всієї системи оподаткування. Австрійське аграрне законодавство було прогресивним, оскільки відповідало інтересам економічного розвитку, було спрямовано на подолання відсталості Галичини.

¹ Настасяк І. Історико-правовий аналіз входження Галичини до складу Австрійської імперії / Ірина Настасяк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Л., 2003. – Вип. 38. – С. 87.

² Kalinka W. Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim / Walerian Kalinka. – Paryż : Komisja Księg. Polsk., 1853. – S. 17.

³ ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 241 (Меморіал губернатора про політичне і соціально-економічне становище Галичини в час її приєднання до Австрійської імперії), арк. 9–10.

⁴ *Agrosum consitura injungitur, 18 novembris 1772 // Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1772 promulgata.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1773. – S. 12.

⁵ Laur E. Wstęp do ekonomiki gospodarstwa wiejskiego / Ernest Laur. – Lwów: Ossolineum, 1929. – S. 41.

⁶ ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 4 (Т. 2), спр. 7659 (Справа про поїздку австрійського імператора в Галичину), арк. 9–10.

⁷ Arneth A. Maria Theresia's letzte Regierungszeit / Alfred Arneth. – Bd. II. – Wien: Braumuller, 1877. – S. 413.

⁸ Bartoszewicz K. Dzieje Galicyi: jej stan przed wojną i “wyodrębnienie” / Kazimierz Bartoszewicz. – Warszawa : W-wo Gebethner i Wolf, 1917. – S. 6.

⁹ *Supprimuntur antiqua officia. Inquiritur, quis habeatur modus administrandi bona Regia? Prohibentur caedi ligna silvis Regiis. Exiguntur consuetae contribuciones, 16 octobris 1772 // Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1772 promulgata.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1773. – S. 5–6.

¹⁰ *Jubentur conscribi inventaria, fundorum omnium, 22 decembris 1772 // Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1772 promulgata.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1773. – S. 22–24.

¹¹ Там само. – S. 28–29.

¹² Laur E. Wstęp do ekonomiki gospodarstwa wiejskiego / Ernest Laur. – Lwów: Ossolineum, 1929. – S. 25.

¹³ Цит. за: Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / Михайло Герасименко. – К. : Вид-во Академії Наук Української РСР, 1959. – С. 41.

¹⁴ Bartoszewicz K. Dzieje Galicyi: jej stan przed wojną i “wyodrębnienie” / Kazimierz Bartoszewicz. – Warszawa : W-wo Gebethner i Wolf, 1917. – S. 5.

- ¹⁵ *Bujak F.* Galicya / Franciszek Bujak. – Lwów ; Warszawa: Księgarnia pod Firmą E. Wende i Spółka, 1910. – Т. II. – С. 13.
- ¹⁶ Uwiadomienie o sposobie układania, u podawania fassyi // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari anno 1775 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1775. – S. 80.
- ¹⁷ Rutkowski J. *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)* / Jan Rutkowski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1953. – S. 291.
- ¹⁸ *Герасименко М.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / Михайло Герасименко. – К. : Вид-во Академії Наук Української РСР, 1959. – С. 139.
- ¹⁹ *Тейлор А. Дж.* Габсбурзька монархія 1809–1918 : Пер. з англ. / Алан Джон Тейлор. – Л. : ВНТЛ–Класика, 2002. – С. 19.
- ²⁰ Uniwersałna zniesinie w różnych Państwach czyli dobrach w Galicyi y Lodomeryi Królestwach dziecięcych się poddanych uciemiężen, 3 czerwca 1775 // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1775 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1775. – S. 89.
- ²¹ *Косачевская Е.* Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. / Евдокия Косачевская. – Л. : Изд-во Львов. ун-та, 1965. – С. 24.
- ²² Uniwersałzażalenia i spory poddanych naprzeciw ich zwierzchności (jak takie poszukiwac maja) obwieszczyzy // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1781 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1781. – S. 58–64.
- ²³ *Витанович І.* Селянська доля від часів Хмельниччини до 1848 р. Історія українського селянства. Ч. II / Ілля Витанович. – Л. : Накл. «Самоосвіти», 1936. – С. 30.
- ²⁴ *Bujak F.* O naprawie ustroju rolnego w Polsce / Franciszek Bujak. – Warszawa : Gebethner i Wolff, [Б. п.]. – S. 45.
- ²⁵ ЦДІА України у м. Львові, ф. 765 (Колекція А. О. Петрушевича), оп. 1, спр. 55 (Розпорядження губернатора Йозефа Брігідо про права та зменшення повинностей підданих в Галичині), арк. 1–5.
- ²⁶ Uniwersałucisnienia poddaństwa okreslaicy 5 stycznia 1781 // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1781 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1781. – S. 5.
- ²⁷ *Тейлор А. Дж.* Габсбурзька монархія 1809–1918 : пер. з англ. / Алан Джон Тейлор. – Л. : ВНТЛ–Класика, 2002. – С. 19.
- ²⁸ Uniwersałwzględem zniesienia niewolniczego poddaństwa, 5 kwietnia 1782 // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1782 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1782. – S. 55.
- ²⁹ ЦДІА України у м. Львові, ф. 765 (Колекція А. О. Петрушевича), оп. 1, спр. 55 (Розпорядження губернатора Йозефа Брігідо про права та зменшення повинностей підданих в Галичині), арк. 1–2.
- ³⁰ *Герасименко М.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / Михайло Герасименко. – К. : Вид-во Академії Наук Української РСР, 1959. – С. 135.
- ³¹ Uniwersałzażalenia i spory poddanych naprzeciw ich zwierzchności (jak takie poszukiwac maja) obwieszczyzy // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1781 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1781. – S. 58.
- ³² *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 2000. – С. 42.
- ³³ Uniwersałpoddanym wolno wywozić drzewa na swoją potrzebę z lasów pańskich, 12 stycznia 1784 // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1784. – S. 5.
- ³⁴ *Будзиновський В.* Хлопська посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання / В'ячеслав Будзиновський. – Л. : 3 «Народної Друкарні» В. Манецкого, 1895. – С. 21.
- ³⁵ Uniwersał szarwarki maja bydz za pańszczyzne poczytane, 15 stycznia 1784 // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1784. – S. 5.
- ³⁶ Cyrkularz. Podiá się do wiadomości różne ulgi w dowaniu Forszpanów i odmiany Patentu Forszpanowego z dnia 25 listopada 1784 roku // *Contynuacja wyroków y rozkazów powszechnych w Galicyi i Lodomeryi Królestwach od dnia 1 stycznia aż do końca grudnia roku 1816 wypadłych.* – Leopoli : Typis Josephi Piller, 1817. – S. 105–106.
- ³⁷ *Витанович І.* Вказана праця. – С. 35.
- ³⁸ Uniwersałporzadek podług którego grunta przez geometrów maja bydz wimierzone, 23 lutego 1784 // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1784. – S. 43.
- ³⁹ Теоретичні основи державного земельного кадастру : навч. посіб. / за ред. М. Ступеня. – Л. : Новий Світ-2000, 2003. – С. 13.
- ⁴⁰ Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / Відп. ред. П. Захарчишина. – Л. : Львів. обл. книжкова друкарня, 1965. – С. 5.
- ⁴¹ Там само. – С. 8.
- ⁴² ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 994, арк. 6–7.
- ⁴³ *Laur E.* Wstęp do ekonomiki gospodarstwa wiejskiego / Ernest Laur. – Lwów: Ossolineum, 1929. – S. 26.
- ⁴⁴ *Витанович І.* Вказана праця. – С. 34.
- ⁴⁵ Uniwersałpańszczyzna w niepogodny dzień iak ma bydz poddanym poczytana, 21 maja 1784 // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1784. – S. 115.
- ⁴⁶ Там само. – С. 4.
- ⁴⁷ ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 106, спр. 85, арк. 24.
- ⁴⁸ ЦДІА України у м. Львові, ф. 166 (Крайова табуля), оп. 1, спр. 5650 (Інструкції з табулярного діловодства, 1786–1849 рр.), арк. 19.
- ⁴⁹ *Bujak F.* O naprawie ustroju rolnego w Polsce / Franciszek Bujak. – Warszawa : Gebethner i Wolff, [Б. п.]. – S. 14.
- ⁵⁰ Uniwersałprzedaż dóbr lub odmiana possessorów i dziedziców nie odmienia powinności ani prawo poddanych, 8 kwietnia 1784 // *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum.* – Leopoli : Typis Viduae Josephae Piller, 1784. – S. 82–83.
- ⁵¹ *Świętochowski A.* Historia chłopów polskich / Aleksander Świętochowski. – Poznań: Wyd-wo polskie Wegnera [Б.п.в.]. – S. 12.
- ⁵² *Drdacki M.* Die Frohnpatente Galiziens / Moritz Drdacki. – Wien : Sollinger, 1838. – S. 81.
- ⁵³ Цит. за: *Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським пануванням // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Том 1. – Київ: Основи, 1994. – С. 414.

Резюме

Мельничук Н. С. Передумови земельних реформ в Австрійській монархії за Марії Терезії та Йосифа II та їх поширення у Галичині.

У статті проаналізовано правові, економічні і соціально-політичні наслідки земельних реформ в Австрійській монархії за Марії Терезії та Йосифа II та їх поширення в Галичині. Показано, що реформи Марії Терезії і Йосифа II були прогресивними, оскільки відповідали інтересам економічного розвитку, були спрямовані на подолання відсталості Галичини, гарантували селянське землеволодіння і захищали його від посягань поміщиків.

Ключові слова: земельна реформа, економічний розвиток, селянське землеволодіння, земельні правовідносини, правове регулювання, Австрійська монархія.

Резюме

Мельничук Н. С. Предпосылки земельных реформ в Австрийской монархии за Марии Терезии и Иосифа II и их распространения в Галичине.

В статье проанализированы правовые, экономические и социально-политические последствия земельных реформ в Австрийской монархии за Марии Терезии и Иосифа II и их распространение в Галичине. Показано, что реформы Марии Терезии и Иосифа II были прогрессивными, поскольку соответствовали интересам экономического развития, были направлены на преодоление отсталости Галичины, гарантировали крестьянское землевладение и защищали его от посягательств помещиков.

Ключевые слова: земельная реформа, экономическое развитие, крестьянское землевладение, земельные правоотношения, правовое регулирование, Австрийская монархия.

Summary

Melnychuk N. Prerequisites land reform in the Austrian monarchy by Maria Theresa and Joseph II and their distribution in Galicia.

The article analyzes the legal, economic, social and political implications of land reform in the Austrian monarchy by Maria Theresa and Joseph II and their distribution in Galicia. It is shown that the reforms of Maria Theresa and Joseph II were progressive as meet the interests of economic development, focused on overcoming backwardness of Galicia, guaranteeing the peasant land tenure and protect it from attacks landlords.

Key words: land reform, economic development, peasant land tenure, land relationships regulation, the Austrian monarchy.

УДК 342.92

В. Л. ПРИСТУПЛЮК

*Вікторія Леонідівна Приступлюк, здобувач
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ*

РОЛЬ ДЕРЖАВИ В МЕХАНІЗМІ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В УКРАЇНІ

Розвиток ринкової економіки в Україні став рушійною силою для переходу до нової моделі становлення підприємницької діяльності. Адже з розвитком підприємництва в державі пов'язані не тільки позитивні структурні зміни в економіці, але й подолання економічної кризи та створення умов для успішного проведення сучасних ринкових реформ.

Протягом останнього часу сфері захисту прав споживачів приділялося недостатньо уваги з боку держави, що призвело до зниження рівня соціального захисту населення. Тому виникла нагальна потреба у реформуванні системи захисту прав споживачів та вдосконаленні законодавства в даній сфері, забезпеченні належного захисту прав споживачів на місцевому рівні органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, створенні необхідних умов для співробітництва між органами виконавчої влади і місцевого самоврядування з громадськими організаціями споживачів, підвищенні рівня правової освіти споживачів щодо їх законних прав. У цьому зв'язку головне завдання – удосконалити механізм реалізації таких прав та судового захисту прав споживачів¹.

Проблемами правового забезпечення споживчих відносин в Україні займалося багато науковців, серед яких ми бачимо імена В. Б. Авер'янова, Д. М. Бахраха, К. С. Бельського, Ю. П. Битяка, С. М. Братуся, С. В. Бобровник, Л. К. Воронової, І. А. Галагана, І. П. Голосніченка, С. Т. Гончарука, В. І. Димченка, Є. В. Додіна, В. С. Журавського, А. П. Зайця, С. В. Ківалова, Л. В. Ковалю, Ю. М. Козлова, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, О. Л. Копиленка, В. М. Кудрявцева, М. Ф. Кузнецова, Б. М. Лазарева, Д. М. Лук'янця, М. С. Малєїна, В. І. Новосолова, О. В. Овчарової, В. А. Ойгензихта, Н. М. Оніщенко, В. Ф. Опришка, Ю. С. Шемшученка, О. М. Якуби та інших.